

Viktor Korošec

Iz kmečkega življenja v Egiptu v Dioklecijanovi dobi — v luči novih pápirov

Akademiku prof. dr. Milku Kosu ob sedemdesetletnici

I.

Namen naslednjemu članku je, da opozori znanstvene interesente na pomen pravne papirologije¹ in da morda celo vzbudi pri kakem mladem, pravnozagodovinsko usmerjenem pravniku veselje, da bi se lotil proučevanja te pravnozagodovinske discipline. Veliki mednarodni papirološki kongresi, ki se vrše vsako tretje leto, podajajo mednarodni obračun o proučevanju egiptovskih, pretežno grških pápirov v živahnem mednarodnem sodelovanju. Zelo bi bil vesel, če bi se tudi vsaj na eni izmed jugoslovanskih pravnih fakultet vzbudilo zanimanje za papirološki študij in bi tam nastalo študijsko središče, ki bi na mednarodnih kongresih prispevalo, obenem z drugimi slovanskimi papirologi, svoj delež tudi na tem področju.

¹ Splošna dela, ki jih citiram okrajšano: L. Mitteis — U. Wilcken, Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde: Historischer Teil (U. Wilcken); Juristischer Teil (L. Mitteis), Leipzig 1912; Paul M. Meyer, Juristische Papyri, Erklärung von Urkunden zur Einführung in die juristische Papyruskunde, Berlin 1920; Aristide Calderini, Manuale di papirologia antica, greca e romana, Milano 1938; Karl Preisendanz, Papyruskunde und Papyrusforschung, Leipzig 1933; W. Schubart, Einführung in die Papyruskunde, Berlin 1918; Das Buch bei den Griechen und Römern, 2. umg. Aufl. Berlin, Leipzig 1921; Papyruskunde (v A. Gercke — E. Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft, I. 9.) str. 27—68; Leipzig, Berlin 1924; Die Papyri als Zeugen antiker Kultur, Berlin 1925. — Papyri und Altertumswissenschaft: Vorträge des 3. internationalen Papyrologentages in München vom 4. bis 7. September 1933, herausgegeben von Walter Otto und Leopold Wenger (Münch. Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte, 13. Heft) München 1934; prim. zlasti Paul Collinet, La papyrologie et l'histoire du droit, str. 186—232. — L. Wenger, Die Quellen des römischen Rechts. (Österr. Akademie der Wissenschaften, Denkschriften, Band 2, Wien 1953), str. 160—172. — Raphael Taubenschlag, The Law of Greco — Roman Egypt in the Light of the Papyri, 332 B. C. — 640 A. D. 2nd ed., Warszawa 1955. — RE = Pauly - Wissowa, Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft. Stuttgart.

Pobudo za današnji članek mi je dala zbirka pápirov, ki sta jo objavila l. 1960 Arthur E. R. Boak in Herbert Chayyim Youtie pod naslovom *The Archive of Aurelius Isidorus in the Egyptian Museum, Cairo, and the University of Michigan* (P. Cair. Isidor.), Ann Arbor (The University of Michigan Press).²

Gre za zbirko 146 listin,³ ki so jih l. 1923 našli na smetišču (*sebbakhin*) nekdanje antične vasi Karanis, dandanes Kom Uschim. Vsebina teh grško pisanih pápirov kaže, da je bila to skupina listin iz zasebnega arhiva kmeta iz vasi Karanis v današnjem Faijumu v Srednjem Egiptu. Imenoval se je *Aurelios Isidoros*. Med najdenimi listinami jih je nekaj še iz zbirke njegovega očeta, *Aurelios Ptolemaios* po imenu, ki je bil tudi kmet in je imel številno družino (sedem sinov in najbrž eno hčer); njegov oče *Aurelios Pankratios* (ali *Pankrates*) je postal v rimski vojski nižji častnik, t. i. *speculator*. Izidorov-oče Ptolemej je umrl okoli l. 283. Izidor je bil rojen med leti 268 in 271; umrl je najbrž okoli l. 324.

Zbirka objavljenih pápirov, primerjana z nekaterimi drugimi starejšimi, ne prinaša nobenih velikih presenečenj in posebno pomembnih novih tekstov. Vendar pa nam odkriva dragocen vpogled v življenje v Egiptu v navedenem času — to je predvsem v Dioklecijanovi dobi, ki je prava prelomnica v razvoju rimskega prava.

Preden pa preidemo k vsebini zbirke, je treba, da se v kratkih potezah seznanimo z vlogo pápirov in njihovim proučevanjem, s papirologijo.

II.

Programi mednarodnih orientalističnih kongresov kažejo, da proučevanje »Starega vzhoda« pomeni proučevanje vseh kultur, ki so nastale na ozemlju, segajočem od otoka Krete proti vzhodu, tja do azijskih obal Tihega oceana, kjer se zaključuje s kitajsko in z japonsko kulturo.⁴ Med temi tako številnimi in različnimi kulturami zavzemata Egipt in Mezopotamija po starosti in po bogastvu svojih kultur še vedno odlično mesto. Obe kulturi sta kakor dvojčka, katerih razvoj je vkljub znatnim razlikam potekal pogosto močno vzporedno.⁵ Že v predzgodovinskem obdobju se

² *The Archive of Aurelius Isidorus in the Egyptian Museum, Cairo, and the University of Michigan* (P. Cair. Isidor.), edited by Arthur E. R. Boak (and) Herbert Chayyim Youtie. Ann Arbor (The University of Michigan Press) 4°, XIX + 478 strani, 7 plates. — Prim. oceno H. J. Wolff, v *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, roman. Abt.*, 78. Band, 440—446.

Pri citiranju besedila iz tehničnih razlogov navadno ne označujem dopolnitev in vrzeli. Edicijo pápirov Avrelija Izidorja citiram v tem članku kratko kot »Zbirko«.

³ Za naslednje podatke prim. uvodna izvajanja izdajateljev na str. 3 ss.

⁴ Prim. V. I. Avdiev, *Istorija starog Istoka*, srbsko-hrv. prevod (M. Marković) Beograd 1952, str. 3; *Archäologische Übersichtskarte des Alten Orients*, Weimar 1959.

⁵ Prim. Alex. Scharff, *Geschichte Ägyptens von der Vorzeit bis zur Gründung Alexandriens*, München 1950, str. 9, 14, 16 s., 37.

v Egiptu druga Negadska kultura razvija istočasno z Djemdet-Nasrsko v Mezopotamiji. Precej ob istem času se v Egiptu (okoli 2850) in v Medrečju (okoli 2500) datira začetek zgodovine; najbrž močno istočasno se v obeh deželah pojavi pisava kakor tudi uporabljanje lončarskega vretena. Najbolj viden dokaz o stikih med Medrečjem in Egiptom je ročaj, najden v Džebel el Araku, ki nazorno upodablja vojaške spopade na kopnem in na morju, najbrž med Egipčani in Sumerci.

V obeh deželah nam je ohranjenih toliko napisanih virov kakor nikjer drugod. Mezopotamija nam je ohranila sto- in stotisoče listin napisanih na glinastih ploščah, iz Egipta imamo pa sto- in stotisoče napisov ohranjenih na papirih.⁶

Etimologija besede *papyrus* ni nesporno dognana. Rastlina, ki jo moderni botanik imenuje *Cyperus papyrus*, je v starem veku rasla v Egiptu ob Nilu. Dandanes jo najdemo le še v Sudanu, na Siciliji in v Palestini. Stari Egipčani so rastlino izkoriščali za izdelovanje raznih pripomočkov (vrvi, čolnov, za jed), predvsem so pa iz nje izdelovali papire, prednike našega papirja. Papire omenjata Herodot (II, 92) in Theofrast (Hist. plant. IV. 8, 3). Postopek za njihovo izdelovanje popisuje Plinij Starejši (Nat. hist. XIII, 68 ss.).

Stržen rastline so Egipčani razrezali na tanke, podolgaste trakove, ki so jih nato položili v vodoravni vrsti drugega poleg drugega. To vodoravno plast so prekrili z navpično plastjo, ki je bila tako dolga, kakor je bila zaželeni višina (navadno med 25 in 40 cm). V stiskalnici so obe plasti stisnili, pri čemer sta se zlepili z naravnim lepilom, ki so ga trakovi vsebovali. Tako pridobljeni papirus (*χάρτη*) so izgladili; da so dobili boljše vrste, so ga satinirali; take izbrane vrste⁷ so se imenovali: kraljevska (*βασιλική*) ali *Augusta, saitica* (po mestu Sais) trgovska (*ἐμπορευτική*). Tako pridobljeni papirusov list so lahko z lepljenjem podaljšali in ga zvili v svitek (*τόμος*). Daljše besedilo so napisali v več stolpcih. Tako ima npr. Papyrus Michigan IV, 224, ki spada med najdaljše grške papiruse, 172—173 strani s 153 stolpci in 6439 vrsticami.

Izven Egipta so našli le malo papirov, nekaj v zapuščeni mezopotamski naselbini Dura-Europos⁸ ob Evfratu. V Egiptu se je mogla ohraniti

⁶ Za naslednje podatke prim. Wilcken, Grundzüge, str. XXVIII ss.; Calderini, Manuale, str. 15 ss., Schubart, Einführung in die Papyruskunde, str. 35 ss.

⁷ Calderini, str. 16.

⁸ *Dura-Europos* je bilo mesto na desnem Evfratovem bregu (sedaj as-Šalihiyyah). Mesto je ok. l. 280 ustanovil Seleukos Nikator tam, kjer je bila prvotno asirska naselbina *Dura*, in ga je imenoval po svojem rodnem kraju Europos. Mesto je bilo pod rimsko oblastjo od leta 165 do 265, ko ga je Sasanid Šapur osvojil in razdejal; pozneje so ga prebivalci opustili. Na razvaline so najprej postali pozorni Angleži l. 1921. Pozneje so tam (Fr. Cumont) našli 10 napisov na pergamentih (med njimi odlomek grškega dednega prava) in tri papire (dve listini in eno pismo). — Prim. Preisendanz, str. 65 s., Calderini, Manuale, str. 27; Watzinger, članek v RE, Suppl. Bd. VII, 1940, str. 149—169.

taka množina pápirov le zaradi posebno ugodnih klimatskih razmer ali pa drugih srečnih okoliščin.

V Egiptu so nekaj pápirov našli⁹ v grobnicah: svojci so dajali mrliču v grob zlasti egipčansko »knjigo mrtvih«, ki naj mu služi v zagovor; nekemu Grku so dali v grob dramatsko pesnitev Timotheosa »Peržani«. Nekaj pápirov so tudi našli pri izkopavanju poslopij. Največ pa so jih nabrali na starih smetiščih, kamor so stari prebivalci Egipta med drugimi zavrženimi predmeti odlagali tudi stare, popisane pápire. Mnogo pápirov so iskalci dobili v kartonaži človeških in živalskih (npr. krokodilskih) mumij: take ovojne so Egipčani radi sestavljali iz zlepljenih starih pápirov.

Evropska znanstvena javnost je postala pozorna na stare pápire, ko so v letih 1752—1754 začeli izkopavati Herkulaneum¹⁰ in so v veliki vili našli blizu 2000 — žal močno zogljenelih — svitkov pápirov. Kakor je P. Antonio Piaggio l. 1753 dognal vsaj za več kot sto svitkov, so teksti vsebovali spise filozofov Filodema in Epikura.

Zanimanje za pápire kot neposredne priče antične kulture se je nenavadno povečalo, ko so v večjih množinah prihajali v Evropo pápiri iz Egipta, ki so bili že po pisavi in jeziku različni.

Stari Egipčani so najbolj važne svoje napise dali vklesati v kamen v hieroglifski pisavi. Za literarne sestavke in za pisma so zgodaj začeli uporabljati kot podlago papirus. Ker so na pápire redko pisali s hieroglifi, so slovesno hieroglifsko pisavo nekoliko poenostavili kot hieratsko pisavo in pozneje še bolj kot demotsko pisavo. V demotski pisavi je ohranjenih precej listin, ki vsebujejo različne pogodbe med zasebniki. Najstarejša taka listina je iz leta 589 pred n. št.;¹¹ njena vsebina je neka kupna pogodba. Ker so že v rimski dobi v 4. stoletju Egipčani pod grškim vplivom uvedli koptsko pisavo, je tudi s to pisavo napisanih mnogo pápirov. Tako olajšujejo poznavanje egiptovske zgodovine in domačega egipčanskega prava hieroglifski, hieratski, demotski in koptski pápiri. Škoda je le, da se ti pápiri pojavljajo v znatnem številu razmeroma zelo pozno; samoumevno je, da jezikovne težave znatno ovirajo njihovo proučevanje.

V Egiptu so razen pápirov v egipčanski pisavi našli tudi druge. Od aramejske naselbine na južni meji Egipta izvirajo aramejski pápiri,¹² ki ustvarjajo zvezo s Palestino. Redki in manj važni so: hebrejski in sirski ter perzijski (iz časa od 619—629, ko so v Egiptu gospodovali perzijski Sasanidi).

Največ zanimanja so vzbudili pápiri v grškem jeziku, od katerih je prvi večji svitek prinesel iz Egipta v Evropo neki italijanski trgovec l. 1778.¹³ Ščasoma se je pokazalo, da je grških pápirov najdenih na sto- in

⁹ Wilcken, Grundzüge, str. XVI—XXIII; Calderini, Manuale, str. 24 ss.; Schubart, Einführung in die Papyruskunde, str. 10 ss.; Preisendanz, str. 67 ss.

¹⁰ Wilcken, Grundzüge, str. XVI s.; Calderini, Manuale, str. 21 s.; Preisendanz, str. 40—60.

¹¹ Schubart, Die Papyri als Zeugen antiker Kultur, str. 50, (P. 13571); prim. Papyri und Altertumswissenschaft, str. 281—301; William F. Edgerton, Demotica.

¹² Glej Yaron, Reuven, Law of the Aramaic Papyri, Oxford 1961.

stotisoče in da se raztezajo preko skoro 1300 letnega obdobja, od začetka vlad Ptolemejev do prvih stoletij arabskega gospostva. V zvezi s splošnim zgodovinskim razvojem ločimo med njimi štiri velike časovne skupine: ptolemejske pápire za časa Ptolemejev (312—30), rimske (od Avgusta do Dioklecijana), bizantinske (od Dioklecijana do konca bizantinskega gospostva v Egiptu l. 641) in arabske (po l. 641 do l. 995). Pápiri arabske dobe so pisani delno še v grškem jeziku, delno že v arabem; podobno imamo iz časa rimskega gospostva poleg ogromne množine grških tudi nekaj redkih pápirov z napisi v latinskem jeziku; le-ti so pretežno v zvezi z vojaškimi zadevami.¹⁴

Napisi na pápirih imajo različno vsebino. Predvsem vsebujejo obilo strokovnega gradiva za matematike, medicine, teologe itd. Matematične in medicinske traktate najdemo predvsem na egipčanskih pápirih, o kemiji in zdravilstvu pa nas pouče grški pápiri.

Med literarnimi pápiri naletimo ne samo na odlomke iz pesnitev že znanih pesnikov (Homerja, Hesioda, Pindarja, Sofokleja itd.) ter pisateljev Thukidida, Ksenofonta idr.), ampak na mnoga drugod že izgubljena dela. Tako so pápiri »odkrili« pet grških pesnikov in pisateljev.¹⁵ Poleg manjših zgodovinskih odlomkov je omeniti zlasti Aristotelov spis o atenski ustavi (*Ἀθηναίων πολιτεία*), ki je ohranjen samo na pápirih (ki so sedaj v Londonu in Berlinu).¹⁶

Bogato gradivo najde pravni zgodovinar v mnogih pápirih. Zakonikov sicer med njimi doslej ni bilo. Primeroma malo je pápirov, ki so ohranili besedilo kake zakonske norme;¹⁷ naj naštejemo nekaj najbolj važnih primerov: Posebno znan je Giessenski pápirus, ki vsebuje besedilo Karakalovega edikta iz l. 212 o podelitvi državljanstva vsem svobodnim prebivalcem rimske države, razen tistim, ki so bili *peregrini dediticii*.¹⁸ Ohranjen je reskript Septimija Severa in Karakale iz l. 199, ki je uveljavil nova načela glede priposestevanja provincialnih zemljišč (*longi temporis praescriptio*).¹⁹ Za domače egiptovsko pravo je posebno važen pápyrus

¹³ Wilcken, Grundzüge, str. XII s.; Calderini, Manuale, str. 8 ss.

¹⁴ Wilcken, Grundzüge, str. 54; str. 86: (W. ugotavlja, da se je v Dioklecijanovem in v Konstantinovem času uporabljalo latinščino pri sodiščih v Egiptu povečalo), prim. še str. 138.

¹⁵ Papyri und Altertumswissenschaft, str. 3—17: Sir Frederic G. Kenyon, Literary Papyri, zlasti str. 4: There are five authors of whom we owe our knowledge, apart from small and unconnected fragments, wholly to the papyri. These are Bacchylides, Timotheus, Hypereides, Menander and Herodas.

¹⁶ Prim. Sandys, Aristotle's Constitution of Athens, 2. izd. London 1912. — Glede drugih izdaj gl. Schubart, Einführung, str. 117.

¹⁷ Za izčrpen seznam glej Paul Collinet, Papyri und Altertumswissenschaft, str. 190 ss.: »Textes législatifs«; L. Mitteis, Grundzüge, str. 277—291, Chrestomathie, 312 ss.; Wenger, Die Quellen des römischen Rechts, str. 455 ss.; Calderini, Manuale, str. 134.

¹⁸ E. Kornemann und P. M. Meyer, Griechische Papyri im Museum des Oberhessischen Geschichtsvereins zu Giessen 1910—1912, str. 40. Prim. Wenger, Die Quellen des römischen Rechts, str. 459.

¹⁹ Aegyptische Urkunden aus den kgl. Museen zu Berlin. Griechische Urkunden (= BGU) Nr. 267; Friedrich Preisigke, Griechische Papyrus der kais. Universitäts- und Landesbibliothek zu Strassburg, I, 1912, Nr. 22.

Halensis (št. 1),²⁰ ki vsebuje precej grških določb iz prava, kakor je veljalo takrat v prestolniški Aleksandriji. Iz rimske dobe je najbolj obsežna zbirka, ki je nastala v zvezi s poslovanjem posebnega finančnega oblastva, imenovanega *Idios logos*,²¹ poleg finančno pravnih ima zbirka nekaj določb, pomembnih za zasebno pravo. Omenimo naj še drobce iz Gajevih institucij.²²

Neprimerno več je ohranjenih zasebnih listin, pogodb med zasebniki. Za osebno in rodbinsko pravo so važne ženitne pogodbe, listine o razvezi zakona, o očetovi izključitvi otroka iz družine (*apokeryxis*),²³ o posinovitvi, o varštvu, o prijavi novorojenčka itd. Znatno več je imovinskih pogodb: med njimi so kupno prodajne, locatio-conductio, posojilne, hrambene, darilne, razsodniške pogodbe ter poravnave.²⁴ V zvezi z obligacijami naletimo na poroštvo, prisego in aro. Za stvarno pravo nam papiri osvetljujejo razvoj priposestevovanja, solastnine, emfitevze, zastavne pravice itd. Iz dednopravnega področja so ohranjene oporoke, listine o delitvi dediščine roditeljev med otroke.

Dragocen vir so nam papiri za poznavanje razvoja pravosodstva. Zlasti pa nam papiri nudijo poleg cesarskih reskriptov v Justinijanovem kodeksu edinstveno priliko, da opazujemo, kako se je po Karakalovi konstituciji (l. 212) razširjalo rimsko pravo v Egiptu in v koliki meri je moglo izpodriniti starejše domače pravo. O tem trenju med rimskim in domačim pravom je l. 1891 pokojni Ludwig Mitteis napisal knjigo »Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreiches (Leipzig)«,²⁵ s katero je pravni papirologiji nakazal njeno nalogo v pravni zgodovini antike.

²⁰ *Dikaionmata*, Auszüge aus alexandrinischen Gesetzen und Verordnungen in einem Papyrus des philologischen Seminars der Universität Halle (Pap. Hal. 1) mit einem Anhang weiterer Papyri derselben Sammlung, herausgegeben von der Graeca Halensis. 1913. Nr. 1; prim. Wenger, Quellen, str. 115.

²¹ V zbirki BGU, V je pod št. 1210 objavljena zbirka pravnih predpisov iz časa Marka Avrelija pod naslovom »Gnomon des Idios Logos«. Predpisi so veljali za posebnega finančnega uradnika v Egiptu in so preko finančnih zadev večkrat posegali tudi v zasebno pravo, zlasti dedno pravo. (Za besedilo glej P. M. Meyer, Juristische Papyri, Berlin 1920, str. 315—345. — Prim. L. Wenger, Die Quellen des röm. Rechts, str. 462 s.)

²² Arthur Hunt, Pap. Oxyrrhynch., XVII (1927), 2301; Medea Norsa — Vincenzo Arangio — Ruiz sta v Papiri Greci e Latini (Pubblicazioni della Società Italiana per la ricerca dei Papiri greci e latini in Egitto), vol. XI, 1935, pod št. 1182 objavila obsežne odlomke Gajevih institucij na treh pergamentnih listin. Prim. B. Kübler, Gai Institutiones, 8. ed. Lipsiae 1939, str. IX. s.

²³ P. M. Meyer, Juristische Papyri, str. 24—28, obravnava primer take izključitve in razdedinjenja hčere. Rimsko pravo je ne pozna; gl. Cod. Inst. 8, 46, 6.

²⁴ Glej P. Collinet, La papyrologie et l'Histoire du Droit (Papyri und Altertumswissenschaft), str. 194—231; R. Taubenschlag, The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri (zgoraj op. 1).

²⁵ Ludwig Mitteis, Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreiches. Mit Beiträgen zur Kenntnis des griechischen Rechts und des spätromischen Rechtsentwicklung. Leipzig (Teubner) 1891.

III.

Kolikor je doslej znano, je najstarejši grški pápirus iz l. 312/11.¹ Vsebuje ženitno pogodbo sklenjeno med Grkom in Grkinjo, ki sta bivala na otoku Elefantine, kjer je bila takrat makedonsko-grška vojaška posadka. Prvi hip se zdi čudno, da se grški pápiri pojavljajo razmeroma tako pozno, kajti stiki med Egipčani in Grki so bili precej starejši. Navezal jih je že faraon Bokhoris (ok. 720—715), ki ga grški zgodovinar Diodorus Siculus, Avgustov vrstnik, slavi kot najbolj zaslužnega zakonodajavca v starem Egiptu; med drugim mu pripisuje pravilo, da ni izterljivo posojilo, ki ni dokazljivo z zadolžnico.² Pozneje se je 26. dinastija (663—525) iz Saisa v svojem odporu zoper Asirce, večkrat pa tudi zoper domače nasprotnike, opirala na »grške vojaške najemnike«, ki so prihajali od druge strani morja.³ Tako je okoli l. 590 faraon Psammetih II. (593—588) ustanovil v Dolnjem Egiptu mesto Naukratis,⁴ kjer so grški naseljenci iz Mileta poslej živeli po svojem avtonomnem grškem pravu; ženitev (*παιγαμία*) z Egipčankami jim je bila prepovedana. Amasis (569—525) je bil v prijateljskih stikih s špartansko peloponeško mestno zvezo in s Polikratom, tiranom na otoku Samosu.⁵ Ko je (najbrž l. 453) zgodovinar Herodot potoval po Egiptu, je tam našel precej Grkov, ki so bili zaposleni bodisi kot najemniški vojaki, kot tolmači ali kot krčmarji ali pa so potovali po deželi kot turisti.⁶

Ko je Aleksander Veliki l. 332 zasedel Egipt in je ustanovil Aleksandrijo in ko so kmalu po njegovi smrti (323) Ptolemejci zavladali v Egiptu,⁷ so hkrati z Makedonci tudi Grki postali vodilni družbeni razred v Egiptu. Aleksandrija je kot državna prestolnica postala veliko središče in žarišče grške kulture z veliko knjižnico in Akademijo (Museion). Čeprav se Aleksandrija ni upravljala popolnoma avtonomno kakor nekdanje mestne republike v klasični Grčiji, je vendar ohranila mnogo grških tradicij. Državnopravno je veljala Aleksandrija kot mesto (*πόλις*), medtem ko je bil ves Egipt »dežela« (*χώρα*) Aleksandrije; celo stare egipčanske prestolnice, kakor Tebe, Memfis, Tanis, Sais, so bile pravno le velike

¹ Objavil ga je O. Rubensohn, *Elephantine Papyri*, Berlin 1907 pod št. 1; zato ga kratko citirajo kot P. Eleph. 1.

² Diodoros; *Bibliothèque*, I, 79, 93 s.; Erwin Seidl, *Einführung in die ägyptische Rechtsgeschichte bis zum Ende des Neuen Reiches*, (*Ägyptologische Forschungen*, 10), Glückstadt — Hamburg — New York 1939, str. 19 s.

³ U. Wilcken, *Griechische Geschichte im Rahmen der Altertumsgeschichte*, München-Berlin 1924, str. 57 s.

⁴ Alex. Scharff, *Geschichte Ägyptens*, str. 184; Wilcken, *Grundzüge*, str. 12 s., 47.

⁵ Prim. U. Wilcken, *Griechische Geschichte*, str. 78 s.; Herodot, II, 182, III, 40 ss.

⁶ Prim. Jacoby, članek Herodotos, v RE, Suppl. II (1913), str. 206—519, zlasti 392 ss.

⁷ P. Eleph. 1 (prim. op. 1) je datiran, ko je vladal v osmem letu Aleksandrov sin, in je bil 14. leto Ptolemej satrap. Leta 305 si je Ptolemej I. privzel naslov »kralj« (*βασιλεύς*).

»vasi« (χώμη),^{7a} pri čemer so politična središča nom imenovali sicer metropole, ne da bi se zato zboljšal njihov pravni položaj. Pač pa so štela kot »mesta« avtonomna grška mesta: *Naukratis* v Delti, *Ptolemais*, ki so jo ustanovili prvi Ptolemejci v Gornjem Egiptu, in *Antinoopolis*, mesto, ki ga je l. 130 ustanovil v Faijumu rimski cesar Hadrijan.⁸

Za časa Ptolemejcev je grščina postala jezik dvora v Aleksandriji in vsaj v osrednjih uradih bila prvi uradni jezik. Za »deželo« so bili poleg grškega besedila potrebni tudi prevodi v domačem egiptovskem jeziku in pisavi. Celo besedilo sklepa egipčanskega svečeniškega kolegija o raznih počastitvah faraona Ptolomeja V. Epiphanesa (205—181) je na znanem »kamnu iz Rosette« napisano v egiptščini v hieroglifski in demotski pisavi, nato pa še v grškem jeziku in v grški pisavi — prav ta napis je odločilno pomagal pri razvozljanju egipčanske pisave in jezika. Zato je razumljivo, da se pojavlja sedaj veliko število grških pápirov. Značilno je, da niso v grškem jeziku pisani samo ptolemejski⁹ pápiri izza treh stoletij od Ptolemeja I. do Kleopatre, ampak da so večinoma grški tudi pápiri iz naslednje rimske dobe.

Rimska doba in z njo skupina rimskih pápirov se začne l. 30, ko je zmagoviti Oktavijan po bitki pri Akciji (l. 31) zasedel Aleksandrijo in nato Egipt pridružil rimski državi (*Aegyptum imperio populi Romani adieci*).¹⁰ Ko je l. 27, takrat imenovan že *Augustus*, nekaj provinc vrnil senatu, še ne »pomirjene« pa še naprej obdržal v svoji upravi, je Egipt ohranil v personalni uniji. Tu je vladal kot naslednik starih faraonov popolnoma neomejeno, hkrati pa je bil gospodar žitnice, iz katere je lahko oskrboval prehrano Rima (*cura annonae*).¹¹ Zato je skušal tudi preprečiti, da bi rimski senat kakor koli posegal v egiptovske zadeve.¹² V Egiptu ni postavil nobenega legata kot provincialnega namestnika, ampak je imenoval posebnega prefekta (*praefectus Alexandrae et Aegypti*), ki ga je izbral izmed plutokracije^{12a} (*equites*), medtem ko je drugod v svojih pro-

^{7a} Za egiptovsko *χώμη* glej Swoboda, članek s. v. v RE, Supplémentband IV (1924), str. 973 ss., ki ji odreka značaj »občine«, ampak jo označuje kot »najnižjo upravno in hkrati davčno enoto«.

⁸ Wilcken, Grundzüge, str. 12 s., 16 ss., 47 ss., 49 ss.

⁹ U. Wilcken, Urkunden der Ptolemäerzeit (Ältere Funde). I. Band: Papyri aus Unterägypten, 1927; II. Band: Papyri aus Oberägypten (I. Lieferung 1935, 2. Lief. 1937).

¹⁰ Za besedilo prim. Hans Volkmann, *Res gestae divi Augusti*. Kritische Textausgabe (Jahresbericht über die Fortschritte der klass. Altertumswissenschaft. Supplementband, Band 276), Leipzig 1942, str. 28, c. 27, v. 24.

¹¹ Tako je mogel v nekaj dneh rešiti krizo zaradi pomanjkanja žita. Sam pravi (Volkmann, *Res gestae*, str. 8) c. 5, vv. 32—35: *Non sum deprecatus in summa frumenti penuria curationem annonae, quam ita administravi, ut intra dies paucos metu et periculo (!) praesenti civitatem universam liberarim impensa et cura mea.* — Wilcken (Grundzüge, str. 186) navaja, da je za Avgusta prihajalo v Rim iz Egipta letno 1 740 000 hl žita. Za časa Flavijcev je egiptovsko žito zagotovilo mestno preskrbo za 4 mesece v letu.

¹² Za nadaljnja izvajanja prim. Wilcken, Grundzüge, str. 29; Schubart, Einführung, št. 259, vendar so tudi v Egiptu senatovi sklepi (*senatus consulta*) imeli obvezno moč, kakor v Rimu (Schubart, str. 268).

^{12a} Prim. O. W. Reinmuth, članek *praefectus Aegypti*, RE, Suppl. — Bd. VIII (1956), str. 526—539.

vincah vodilna mesta poverjal osebam senatorskega stanu (nobiliteti). Dalje je odredil, da so senatorji smeli potovati v Egipt samo z njegovim dovoljenjem. Medtem ko je bila pod Ptolemejci večina zemlje še državna ali vladarjeva lastnina (*γη βασιλική τε καὶ δημοσία*), se je v rimski dobi močno razširjala zasebna lastnina (*ιδιωτικὴ γῆ*) na zemlji.¹³

Glede pravnega položaja prebivalstva v Egiptu naletimo na velike neenakosti,¹⁴ tudi če ne upoštevamo razmeroma maloštevilnih sužnjev. Privilegiran položaj so imeli tisti, ki so bili rimski državljani (*cives Romani*). Na drugem mestu so bili Grki, kamor je šteti tudi potomce v Egiptu naseljenih Makedoncev; med Grki samimi so imeli prednost tisti, ki so bili občani v Aleksandriji. Egipčani so veljali kot premaganci in so postali *peregrini dediticii*, imeli so tako najmanj ugoden položaj med svobodnimi; samo oni so plačevali poseben davek po osebah (*λαογραφία* ali *ἐπικεφάλαιον*).¹⁵ Ko je l. 212. cesar Karakala podelil rimsko državljanstvo načeloma vsem prostim prebivalcem rimske države, je pri tem izvzel vse, ki so bili *dediticii*; zato l. 212 niso vsi Egipčani postali rimski državljani.¹⁶ Vendar se je nekaterim to posrečilo in mnogi izmed njih so nekako kot izraz hvaležnosti do Karakale kot prvo ime (*cognomen*) privzeli po njem ime *Aurelius* (gr. *Aurelios*).¹⁷

Ptolemejska uprava v Egiptu je slonela na plačanih uradnikih. Rimljani so plačano uradništvo nadomeščali z uvajanjem načela brezplačnih liturgij.¹⁸ Besedo in deloma tudi pojem so povzeli iz grških mestnih prav, zlasti iz atenskega. V Grčiji je veljalo kot dolžnost, da mora državljan, ki ima večje premoženje, enkrat sam finansirati izdatke za neko javno zadevo. Npr. kdor je v Atenah imel vsaj 3 talente premoženja, je moral prispevati za pevski zbor (*choregia*), ki je vsako leto šel na otok Delos v Apolonovo svetišče. Še težja je bila dolžnost opremiti državno vojno ladjo (*trierarchia*). Kot liturgije so Rimljani naložili prebivalstvu oskrbovanje večine upravnih funkcij v posameznih vaseh. S tem so prebivalstvu naložili nova bremena; prav obravnavana zbirka pápirov nam odkriva velike slabosti in pomanjkljivosti take ureditve.

¹³ Wilcken, Grundzüge, str. 30, 287, 288 ss., 302 s.; Schubart, Einführung, str. 405.

¹⁴ Wilcken, Grundzüge, str. 53 ss.; Schubart, Einführung, str. 269 s.

¹⁵ Wilcken, Grundzüge, str. 58, 85, 174, 189; Schubart, Einführung, str. 261, 266. Laum, članek *λαογραφία*, v RE, 23. Halbband (1924) str. 732—734.

¹⁶ Gai, *Institutiones*, I, 44: *Vocantur autem peregrini dediticii hi, qui quondam adversus populum Romanum armis susceptis pugnaverunt, deinde victi se dederunt.* — Prim. Wilcken, Grundzüge, str. 55 ss.

¹⁷ K imenu *Aurelios*, ki je povzet po Karakalovem pridevku *M. Aurelius Antoninus* glej Wilcken, Grundzüge, str. 55 ss., zlasti pa str. 57; dalje Klebs, članek *Aurelius* v RE, II (1896) st. 2431.

¹⁸ Članek J. Oehler, *Leiturgie* v RE, XII, 1925, stolpci 1871—1879, temeljno delo o liturgijah je napisal Fr. Oertel, *Die Liturgie. Studien zur ptolem. und kaiserlichen Verwaltung Ägyptens*, Leipzig 1917.

Položaj metropol v posameznih okrajih je Septimij Sever l. 202 skušal nekoliko izboljšati s tem, da jim je dovolil samostojne mestne svete (*βουλή*),¹⁹ ki so pa morali jamčiti za izterjavo davkov.

Egipt²⁰ je ostal v prvih treh stoletjih principatske dobe upravna enota pod cesarjevim prefektom. Vendar je ostala stara, geografsko dobro utemeljena delitev na Gornji in Dolnji Egipt tako živa, da so sredi ali v drugi polovici prvega stoletja Rimljani povezali stare okraje v troje okrožij: Tebaido (*Thebais*) na jugu, Delto na severu in iz sedmih nom (*ἑπτὰ νομοὶ καὶ Ἀρσινόϊτης*) sestavljeno vmesno okrožje. Na čelu okrožja je bil poseben epistrateg, ki mu je bila poverjena civilna uprava.

Dioklecijanova vlada (284—304)²¹ pomeni važen mejnik v zgodovini rimske države in še posebej Egipta. Težko ogroženo rimsko državo je skušal rešiti z uvedbo četverovladja (tetrarhije). Sam si je z vzdevkom *Iovius* privzel kot socesarja na zapadu prijatelja Maksimijana, ki se je imenoval le *Herculius*; hkrati si je vsak privzel svojega Cezarja. V tako vladani državi je dokončno obveljal cesarski absolutizem z močnim orientalskim poudarkom, ki se je na zunaj pokazal v pobožanstvenem položaju cesarjev (*dominus et deus*) in v perzijskem ceremonialu. V državni upravi je Dioklecijan vojaško oblast ločil od civilne.

V Egiptu, kjer je bil vladarjev absolutizem obstajal že več tisočletij, je Dioklecijanu povzročal hude skrbi upor, ki ga je vodil neki *Lucius Domitius Domitianus* v letih 295 in 296. Ko je Dioklecijan po sedem-mesečnem obleganju Aleksandrije upor končno potlačil, je tudi Egipt razdelil na tri province, ki jih je imenoval *Iovia*, *Herculia* in *Thebais*. Obe južni provinci sta dobili svojega provincialnega namestnika (*praeses*), severno pa je še naprej upravljal *praefectus Aegypti* (*ἐπαρχος*) v Aleksandriji, ki je v drugih dveh provincah ohranil vrhovno jurisdikcijsko oblast. Namesto prejšnjih toparih starih egiptovskih nom je Maximinus Baia med 307 in 310 uvedel okraje (*pagus*), ki jim je načeloval poseben *praepositus pagi*.²²

Dioklecijan, ki je splošno znan po svojem uradnem maksimalnem ceniku²³ (*edictum de pretiis rerum venalium*) iz l. 301, je skušal izboljšati takratni pomanjkljivi davčni sistem.²⁴ Glede tega vsebuje Izidorjeva zbirka izredno zanimiv dokument (št. 1). Ko je bil Domicijanov upor zatrt, je egiptovski prefekt *Aristius Optatus* l. 297 objavil poseben dekret, ki so ga izdali vsi štirje cesarji skupno. Dekret sam ni ohranjen, pač pa imamo na omenjenem papiru popolno besedilo prefektovega razglasilnega

¹⁹ Wilcken, Grundzüge, str. 41 s.

²⁰ Wilcken, str. 34 ss.

²¹ Wilcken, Grundzüge, str. 66 ss.; članek W. Ensslin, C. Aurelius Valerius Diocletianus, v RE (2. Reihe), VII. Band (1948), str. 2419—2495.

²² Prim. Ernst Kornemann, članek *Pagus* v RE, 36. Halbband, Erstes Drittel (1942), st. 2318—2339 za Egipt st. 2338 s.; W. Enßlin, članek *praepositus* v RE, Suppl. — Bd. VIII (1956) str. 539—556, zlasti 545—547; M. Gelzer, Studien zur byzantinischen Verwaltung (Leipziger histor. Abh. XIII, 1909), str. 57.

²³ Glej Wengler, Die Quellen des römischen Rechts, str. 460 s.

²⁴ Die Grundzüge der Diokletianischen Steuerverfassung. Inaug. — Diss. (Frankfurt a. M.) vorgelegt von Herman Bott, Darmstadt 1928.

odloka. Iz njega izvemo, da so zemljiške davščine odmerjali po površini, po številu arur (arura je 2756 m², približno četrтина hektarja)²⁵ in po kakovosti zemlje; obenem so pobirali davke po osebah, po glavah podeželskega prebivalstva (v. 7 s.: *ἐκαστῇ κεφαλῇ τῶν ἀγροίκων*). Prefekt priznava, da so v preteklosti odmerjali davke večkrat neenakomerno, tako da so se mnogi odtegnili obdavčenju, medtem ko so bili drugi preobremenjeni. Odlok poziva provincialno prebivalstvo, naj vsak lojalno izpolnjuje svoje davčne obveznosti, drugače mu grozi kazen; cesarski dekret označuje kot posebno dobrohotnost vladarjev. Obenem odreja, da lokalna oblastva pošljejo prepis dekreta v vsa naselja, da se vsi z njim seznani. Izterjevalcem davkov grozi s smrtno kaznijo (v. 19 s.: *κεφαλῇ κινδυνεύει* = tvegajo glavo), če ne bi vestno opravljali svojega dela.

IV.

V zadnjem odstavku smo se že dotaknili vsebine zgodovinsko najbolj zanimivega pápira iz zbirke Avrelija Izidorja.

Za obdavčevanje so se najbrž že od Avgusta naprej morali prebivalci vsakih 14 let javljati v svojem domačem kraju, da so tam dali oblastvu ustrezne podatke za davčno odmero.¹ Dioklecijan je l. 297 odredil za vso državo davčno popisovanje. V arsinoitski nomi je ta davčni popis vodil censitor *Iulius Septimius Sabinus*. Čeprav je bilo zoper njegovo poslovanje tudi nekaj pritožb, je vendar ostalo dolgo v ljudskem spominu, kajti še v pápirih iz let 342 in 348 se stranke sklicujejo na njegov popis.²

V objavljeni zbirki je osem pápirov, ki so v zvezi s tem popisom. Navedemo naj nekaj podrobnosti. Za Izidorjevo mater je njen sin napovedal 1. decembra l. 298, da ima na zasebni zemlji (*ιδιωτικῇ γῇ*, v. 15) 24 oljčnih dreves. Dne 11. septembra 299 pa je sama napovedala drugo svoje nepremično premoženje, med tem neki drug oljčni nasad — tokrat je vse navedeno po površinskih enotah v arurah. Vsako tako prijavo je prijavitelj moral potrditi s prisego pri cesarjih, včasih pri njihovi sreči, izrečno izjavljaje, da je njegova izjava resnična. Kjer je navedena velikost površine zemljišča, so morale podati svoje izjave vse osebe, ki so pri tem sodelovale. To sta bila dva zemljemerca (*γεωμήτρης*), ki sta posamezna zemljišča izmerila v navzočnosti treh *iuratores*, predstavnikov nome, dalje pomočniki posebnih funkcionarjev, imenovanih *dekaprotoi*, in za varovanje mejnikov pristojni član vaškega oblastva. Končno navaja prijavo ime krajevnega učitelja (*didaskalos*), v čigar pisarni je bila listina sestavljena. Ker je več strank označenih kot nepismene, je vsakič pove-

²⁵ Wilcken, Grundzüge, str. LXXVII.

¹ Wilcken, Grundzüge, str. 192 ss.

² Posamezna mesta iz zbirke pápirov »The Archive of Aurelius Isidorus« bodo v nadaljnjih opombah navedena kot »Zbirka«. — Prim. Zbirko, str. 30 s.

dano ime pisarja, ki je izjavo nepismene stranke zapisal. Kot zadnji je *censitor* njihove izjave sprejel in spis podpisal.³

Lega zemljišča je v listini določena z naštevanjem sosedov.⁴ Zemlja sama je označena ali kot kraljeva, to je državna zemlja, ali kot zasebna. Dalje je navedeno, ali gre za popolnoma nerodovitno zemljo (*χέρσος*) ali za zemljo, ki je ne dosega naravna poplava (*ἄβροχος*) ali za rodovitno zemljo (*γόνιμος*), kamor so spadali tudi sadni vrtovi in vinogradi (*γῆ δειδουκή*).⁵

Značilno je, da je pri naštevanju sosedov določenega zemljišča, pogosto omenjena »zemlja brez« gospodarja (*ἀδικοποτος*), kar bi kazalo na to, da so obdelovalci pogosto pobegnili z zemlje, da bi se izognili hudim davčnim bremenom; zato je taka zemlja ostala neobdelana.

Po drugi strani se vidi, da je državna (»kraljeva«) zemlja vsaj dejansko že močno prešla v zasebno lastnino.⁶

Zanimivo je tudi opazovati, kako se je naglo spreminjala velikost zemlje, ki jo je imel posamezni kmet.⁷ V septembru l. 299 je Avrelij

Izidor posedoval državne in zasebne zemlje skupno $53 \frac{59}{64}$ arur. Leta 310 je imel skoro trikrat več, 140 arur, l. 324 pa zopet samo 80 arur zemlje. Verjetno si je do l. 310 s svojo prizadevnostjo premoženje tako povečal, kasneje je pa morda nekaj zemljišč oddal sinovom, ko so si z ženitvijo ustanavljali svoje družine.

Ker je podeželsko egipčansko prebivalstvo moralo plačevati glavarino, vidimo na pápiru št. 8, da Izidor l. 309 prijavlja sebe kot davčnega zavezanca (*ὑποτελής*), hkrati pa tudi svojega triletnega sinčka kot še nezavezanega davku (*ἀτελής*). V zvezi s tem izjavlja Izidor (vv. 11—13): »Živim v lastni hiši in popolnoma nihče ne živi že dolgo časa pri meni in prisegam..., da nisem nikogar skrival«.

Predaleč bi zašli, ako bi hoteli obravnavati še druge davčne napovedi, kakor tudi 28 davčnih vplačil in poročil ter 30 pobotnic o prejetem davku, ki je bil izpolnjen v pšenici, ječmenu, vinu, mesu, prašičih ali plevah, ali pobotnic za nakup vojaških oblek. Za vsa ta vprašanja bi bilo treba posebne papirološke študije, ki bi primerjala te pápire tudi s sorodnimi podatki v drugih objavljenih zbirkah.

Sliko o gospodarskih razmerah, v katerih je živel egipčanski srednji kmet v Dioklecijanovi dobi, nam osvetljujejo različne pogodbe, o katerih poročajo obravnavani pápiri.

³ Št. 3, v. 42; 4, 22; 5, 46: *Jul. Sept. Sabinus cens(itor) acc(epi) et subscripsi libellis*. — Značilno za utrditev centralističnih teženj je, da je njegov pristavek v latinščini, čeprav je vse prejšnje besedilo grško.

⁴ Podobno prim. navedbe sosedov v napisu *Formula Baetica* (= *Brun s*, *Fontes* 7, I, str. 334, št. 135, v. 4 s.: *Adfines fundo dixit... L. Titium et C. Seium et populum et si quos dicere oportet*. — Za babilonsko pravo srednje dobe prim. *Fr. Steinmetzer*, *Die babylonischen Kudurru* (*Grenzsteine*) als *Urkundenform*, *Paderborn* 1922, str. 424 ss.

⁵ Prim. uvod v Zbirki, str. 8, 39 s.

⁶ Prim. *Wilcken*, *Grundzüge*, str. 287, 309 ss.

⁷ Prim, uvod v Zbirko, str. 7 ss.

Na pápirih iz Izidorjevega arhiva je ohranjenih deset kupnih in prodajnih pogodb, pet posojilnih, šest zakupnih pogodb, ena poroštvena in dve o delitvi dediščine. Ker je od l. 212 (*constitutio Antoniniana*) veljalo rimsko pravo v vsej rimski državi, nastane pri vsaki teh pogodb vprašanje, ali je pravo, kakor naletimo nanj v teh listinah, v skladu z rimskim pravom.

Kupne prodajne pogodbe (št. 83—93) so vse formulirane *ex latere venditoris*: prodajalec izjavlja, da je kupcu prodal določen predmet. Predmeti prodaje so: domača živina (konj, osel, oslica; št. 83—86), fižol (87—91), seme za zelenjavo (93).

Nikjer se ne omenja prodaja sužnjev; to je v skladu s splošno znanim dejstvom, da je bilo v Egiptu v tem času razmeroma malo sužnjev.⁸

Po rimskem pravu jamči prodajalec kupcu za pravne in za stvarne napake. Glede jamstva za pravne napake izjavlja prodajalec, da prevzema »vso garancijo« (*πᾶσαν βεβαίωσιν*) zoper vsakega tožnika, ki bi uveljavljal kako zahtevo glede prodanega konja ali oslička (83; 86). Zadržani pa so prodajalci glede stvarnih napak prodane živali. Navadno o tem sploh ne govorijo, enkrat (86, v. 9) pa ugotavlja prodajalec, da kupec kupi osličko »tako, kakršna je« (*τοῦτην τοιαύτην*),⁹ tako je ni upravičen vrniti (*ἀναπόριστον*), če bi z njo ne bil zadovoljen. — Pri prodaji fižola je samo enkrat (št. 92, v. 11 s.) rečeno, da mora biti od nove žetve (*τὸ γένος νέον*), čist, nepokvarjen in dobre vrste; dobavljen mora biti brez zamude.

Za zelenjavno seme (93) je določen samo dobavni čas in kraj (na skednju).

V kupnih pogodbah o domači živini je včasih rečeno, da je kupnina plačana (83, 85, 86); drugače je kupnina vsaj navedena. Pri prodajnih pogodbah o fižolu naletimo trikrat (87, 90, 91) na to, da je kupnina plačana vnaprej (prenumeracijski kup); gre pravzaprav za denarno posojilo kupca prodajalcu. Kmet obljublja, da bo fižol dobavil ob žetvi. Hkrati zagotavlja kupcu, da ima pravico do izvršbe zoper dolžnikovo osebo in vse njegovo premoženje takó, kakor na podlagi sodbe (*καθάπερ ἐκ δίκης*, 89, 11; 90, 11; 91, 14 idr.).

Končno je zanimivo, da 39 listin vsebuje (včasih celo po večkrat) stipulacijsko klavzulo: *ἐπερωτηθεὶς ἀπολόγησα* = »Vprašan (sem bil in) sem soglašal (odgovoril).« Kakor znano, je bila rimskopravna stipulacija, ki je bila sestavljena iz vprašanja (Ali obljubiš dati npr. sto sestercev) in iz ustreznega odgovora (»Obljubim«), najbolj preprosta oblika za usta-

⁸ V vseh 146 pápirih iz Izidorjevega arhiva naletimo na sužnje samo trikrat. — Ko siroti Thaesion in Kyrillous naštevata, kaj je njun pokojni oče zapustil, omenjata med drugimi premičninami skupno dva sužnja, od katerih je bila vsaj ena ženska sužnja (št. 64, v. 22). V svoji drugi vlogi trdita, da si mačeha neopravičeno lasti zastavno pravico na polovici sužnje pokojnega moža (št. 62, vv. 19, 23). — Končno izvemo iz poškodovanega pápira št. 141, da je neki Apynchios skupno s svojo sužnjo ponoči ulomil v stanovanje (*μονή*) Avrelija Izidorja in mu odnesel mnogo žita in vrečo. Vrh tega je napadel Izidorja, ko je hotel tatova prijeti.

⁹ Gregor Krek, Zgodovina in sistem rimskega zasebnega prava: Obligacijsko pravo, Celje 1937, str. 333 s.

novitev iztožljivih obveznosti. Zato so na ozemlju, kjer je bilo rimsko pravo l. 212 šele uvedeno, radi dostavljali to klavzulo, da bi z njo trdno zagotovili veljavnost sklenjenega posla.¹⁰ Pri kupni pogodbi se tako zavezuje prodajalec, da kupcu kupljene stvari ne bo nihče osporaval in odvzel kot lastnik.¹¹ — Enako se zavezuje, da bo najbrž ob žetvi dobavil fižol (oz. zelenjavno seme), za katerega je prejel kupnino.¹² V posojilni pogodbi se tako zavezuje dolžnik,¹³ ob vrnitvi posojila pa tudi upnik, ki obeta, da dolžnikov, ki so pravkar plačali svoj dolg, nihče ne bo več terjal.¹⁴ V zakupnih pogodbah se tako zavezuje navadno zakupnik,¹⁵ ob plačilu zakupnine pa prejemnik.¹⁶

V petih pápirih naletimo na posojilne pogodbe. Predmet je ali denar (št. 93 iz l. 282 in št. 94), dvakrat pšenica (95 s.) in enkrat fižol (97: *φάσιλος*).

Denarna posojilna pogodba je po besedilu ohranjena samo ena (št. 93). Upnica Avrelija Sarapias posodi dolžniku Kopresu 7260 drahem srebra za tri mesece. Obresti so 12 %, kajti mesečno bo dajal po eno drahmo za mino srebra (1 mina = 100 drahem); 12 % obrestna mera je veljala v tem času splošno v rimski državi.¹⁷ Upnica sklepa pogodbo sama brez moškega varuha (*κύριος*), ker ima kot mati večjega števila otrok privilegij *ius liberorum*,¹⁸ na kar se sama izrečno sklicuje (v. 11 s.: *χωρίς κυρίου χρηματισμοῦ τίνων δικαίω*). Upnica si izgovori pravico, da sme izvajati izvršbo zoper dolžnikovo osebo in zoper njegovo imovino, če ne bi pravočasno plačal svojega dolga. Zanimivo je, da posojilna in zakupne pogodbe dolžnike osebno popisujejo, s tem da navajajo njihovo približno starost in kako posebno znamenje (npr. na licu, v. 8 s.), po katerem ga je mogoče že na zunaj spoznati.

Druga listina je potrdilo upnika, ki je član mestnega sveta (*βουλευτής*) v avtonomnem mestu Antinoopolisu, da mu je Avrelij Izidor vrnil poso-

¹⁰ Stipulacijsko klavzulo najdemo v poročilu sitologov, koliko žita so nabrali, obenem z zagotovilom, da so pošteno ravnali (št. 9, 14), v potrdilih o prejemu žita (57, 30) in denarja (54, 14; 58, 17), pri pogodbah glede namestovanja liturgij (80, 21, 26; 81, 28; 82, 15); ob delitvi zapuščinskih stvari (104, 24; 105, 15), pri poročtvu (?) (106, 1), pri ovadbi (127, 13) in pri prevzemu domačih ubežnikov (128, 13). Za kupne in prodajne, posojilne in zakupne pogodbe glej naslednjih šest opomb.

¹¹ Št. 83, 14; 86, 10; kupec in prodajalec se pa zavežeta v št. 84, 11 (morda je kupnina ostala še kreditirana).

¹² Št. 87, 1; 85, 5, 15; 89, 13; 90, 12; 91, 14; 92, 14.

¹³ Št. 93, 26; 95, 10; 97, 1, 4, 20.

¹⁴ Št. 94, vv. 16, 24, 27.

¹⁵ Št. 98, 17; 99, 25; 100, 19; 101, 12; 103, 19.

¹⁶ Št. 109, 8; 111, 16; 112, 13; 113, 14 s.; 116, 10; 119, 8; 121, 10; 122, 6 (zakup se obenem podaljšuje).

¹⁷ Paulus, *Sententiae*, 2, 14, 2: *Usurae supra centesimam solutae sortem minuunt...*, glej tudi *Codex Iustinianus*, 4, 32, 26. Prim. P. F. Girard — R. Mayr, *Geschichte und System des römischen Rechts*, Berlin, 1908, str. 561, op. 1.

¹⁸ Gai, *Inst.* 1, 194: *Tutela autem liberantur ingenuae quidem trium liberorum iure, libertinae vero quattuor.* — Za starejše primere iz pápirov, v katerih se ženske sklicujejo na *ius liberorum*, gl. B. Kübler, *Gai Institutiones*, 8. edit. Lipsiae, 1939, ad I, 194 op.

jenih 30 talentov srebra. To posojilo je bil dolžniku izplačal upnikov oskrbnik (*προνοητής*), ne da bi bil zato od njega zahteval kaj pismenega (*ἀγράφως*). Upnik zagotavlja dolžniku, da niti on niti njegov oskrbnik niti bodoči njuni dediči ne bodo od njega ničesar več terjali. S stipulacijo se dosedanji upnik tudi zavezuje, da bo na svoje stroške zavrnil vsakogar, ki bi od dolžnika zahteval plačilo. S posebno izjavo, prav tako potrjeno s stipulacijo, se upniku pridružuje oskrbnik, ki je bil svoj čas posojilo izplačal.¹⁹

Že v mezopotamskih pravih naletimo na to, da se za posojilo srebra plačujejo znatno nižje obresti (20 %) kakor za žito (33 1/3 %).²⁰ Podobno opazimo tudi v obeh posojilnih pogodbah, v katerih je Avrelij Izidor l. 310 posodil nekemu sovaščanu 6 artab²¹ žita do meseca Pauni (št. 95), drugemu sovaščanu pa naslednji dan do istega meseca 4 artabe semenškega žita (št. 96). Obakrat se dolžnik zaveže s stipulacijo, da bo povrnil obenem 50 % več žita kot obresti za izposojeno žito, in to za čas pičlega pol leta, preračunane za celo leto, bi bile tako 100 % obresti. Nadaljnje posojilo sto artab fižola, ki ga s stipulacijo obljubi dobaviti sedem mož, med katerimi je tudi Avrelij Izidor (št. 97), je najbrž prikrita prenumeracijska prodaja, kakor to domnevata tudi izdajatelja. Obenem zagotavljajo, da sme upnik terjati dolžno množino fižola od kogar koli izmed njih.

¹⁹ Ker je besedilo pápira št. 94 zelo značilno, naj ga kot primer navedem v prevodu v celoti. P. Cair. Isidor, št. 94:

Avrelij Sarapion, Hermijev sin, senator sijajnega Antinojevega mesta, Avreliju Isidoru, Ptolemejevemu sinu iz vasi Karanis, pozdrav:

Izjavljam s to listino, da sem od tebe to, kar je tebi posodil brez pisanja naš oskrbnik Aurelij Hairemon, (namreč) 30 talentov cesarskega denarja, prejel v polnem znesku. Glede tega nimam nobene terjatve (»besede«) zoper tebe in niti jaz, Sarapion, niti Hairemon ali moji potomci ali najini potomci, ne bomo terjali tega, kar je bilo lepo in zvesto vrnjeno. Če boš pa v katerem koli času trpel od koga kako nadlegovanje ali kako zahtevo glede omenjenega srebra, bom jaz, Sarapion, tistega na lastne stroške tako zavrnil, da ti bosta varnost in prostost od skrbi na vsak način od mene zagotovljeni. In vprašan sem odgovoril.

Za drugega konzulata naših gospodov (despotov) Konstantina in Licinija, Avgustov g. Pahon.

(2. roka:) Avrelij Sarapion, Hermijev sin, kakor rečeno senator, sem prejel od Izidorja, kar mu je posodil brez pisanja naš oskrbnik Hairemon, 30 talentov srebra v celoti, glede česar nimam nobenih zahtev zoper njega, ampak bom tudi zavrnil vsakega tožnika, kakor zgoraj stoji. In vprašan sem soglašal.

(3. roka:) Avrelij Hairemon, Sarapionov oskrbnik, soglašam s to pobotnico glede omenjenega srebra 30 talentov, kakor omenjeno. In vprašan sem odgovoril.

²⁰ Tudi v Teodozijevega zakoniku (C. Th. 2, 23, 1) iz l. 483 je Konstantin za posojilo v blagu določil 50 odstotne obresti kot najvišjo mero; prim. Girard-Mayr, o. c. str. 561, op. 4.

²¹ Artaba, od Peržanov prevzeta mera za žito (Herodot, I, 192), ni bila v Egiptu vedno enako velika. V ptolemejski dobi je bilo vsaj pet različnih artab (od 39, 39 1 do 21, 88 l). V rimski dobi je za dobavo žita cesarskim skladiščem veljala artaba, ki je merila 29, 18 litrov. — Prim. Hultsch, članek Artabe v Pauly-Wissowa, RE, II (1896), 1300 s., in Suppl. Bd. I. (1903, 142 ss.); Wilcken, Grundzüge, str. LXVIII.

z osebno ali z imovinsko izvršbo *κατὰ τὸ τῆς ἀλληλεγγύης*²² *δίκαιον*, to je po pravu veljavnem za solidarno odgovornost oz. medsebojno poročstvo (v. 13).

O zemljiškem *zakup* u je v naši zbirki šest pogodb (št. 98—103). Sklenjene so: ena (št. 98) za pet let, štiri (99—102) na tri leta, ena (103) za eno leto. Zakupnik je dolžan, da zemljo redno obdeluje in da oskrbuje vse, kar je potrebno v zvezi z namakanjem (vzdrževanje prekopov ipd.). Včasih (99, 15 s.; 102, 17 s.) se izrečno zavezuje, da med zakupno dobo ne bo opustil zakupa. Dogovorjena zakupnina v žitu se oddaja vsako leto ob žetvi; davščine pa plačuje zemljiški lastnik (*κτήτωρ*).²³ V zadnjih dveh listinah (102, 103) je določeno, da zakupnik ne plačuje nobene zakupnine zakupodajavcu, pač pa da prevzame izpolnitev vseh davščin od zakupnega zemljišča, bodisi v pšenici, ječmenu ali denarju (103, v. 13 s.). Kot davščine so našteje v pogodbi št. 102 (v. 12—14) žitni davek (*σιτοδὸν μετρημα*),²⁴ *annonae*,²⁵ *πιβολαι*²⁶ in cesarska (*θεια*) *διατόπσις*²⁷ (*delegatio*). — Zakupnik se tudi zavezuje, da bo po koncu zakupne dobe vrnil zakupno zemljišče zakupodajavcu, včasih obdelano, včasih nepreorano.

Med 17 ohranjenimi pobotnicami (107—123) so vse razen ene (123) pobotnice o prejemu zakupnin.

Ohranjeni sta končno dve listini (št. 104, 105) glede razdelitve posameznih *zapusčinskih* stvari.

Brata Chairemon in Kopres sta imela najbrž v solastnini po enakih deležih 2 aruri zemljišča. Po bratovi smrti je Chairemon 13 let obdeloval — očitvidno na svoj račun celo zemljišče in od njega oddajal vse davščine. Na zahtevo nečakinj po pokojnem bratu, za katere je nastopal njun ujec Ammonios, Chairemon prepušča celotno zemljišče pod enakimi pogoji njim v obdelovanje za 13 let; deklici morata poravnati vse davščine. Po preteku te dobe se bo zemljišče razdelilo: eno aruro bo vzel stric Chairemon, drugo aruro pa nečakinji.

²² L. Mitteis, Grundzüge, str. 113 s., ugotavlja, da je s to klavzulo zagotovljeno solidarno (korealno) jamstvo vseh dolžnikov.

²³ Wilcken, Grundzüge, str. 220.

²⁴ Papyrus št. 29 vsebuje poročilo o pobranem žitnem davku (*τοῦ σιτικοῦ*) pri sedmih davčnih obveznikih. Vsi so plačali davek v denarju od 200 do 2700 drahem.

²⁵ Tako se v Egiptu imenujejo dajatve žita za tam nastanjene rimske vojake, častnike in uradnike (*annona militaris*) in dajatve žita za preskrbo Rima ali pozneje Carigrada. Prim. Wilcken, Grundzüge, str. 188, 359 ss. in 368 ss.; H. Bott, Die Grundzüge der Diokletianischen Steuerverfassung, str. 14 ss.

²⁶ *Epibolē* je ali prisilna dodelitev neobdelanega državnega zemljišča sosedom (*proximi quique possessores*) v prisilni zakup ali pa je davčni delež, ki zadane določen kraj. — Wilcken, Grundzüge, str. 319; Schubart, Einführung, str. 405; Preisigke, Fachwörter des öffentlichen Verwaltungsdienstes Ägyptens in den griechischen Papyrusurkunden der potolomäischen Zeit, Göttingen 1915, str. 82.

²⁷ Grški izraz *διατόπσις*, ki mu ustreza latinska beseda *delegatio*, pomeni vsakoletno lastnoročno cesarjevo odločitev o davčnem znesku za prihodnje leto ter ukaz, da se ta davek pobira. Prim. C. Th. I, 28, 1. 29, 2, XI 1, 1. 16, 8. — Glej Seeck, članek *delegatio* v Pauly-Wissowa, RE, IV. Bd. (1901), st. 2431.

Druga listina (105) razpravlja o delitvi dveh možnarjev. Enega sta vzela drugače neznana stric in teta. Drugega si pa delijo zopet po polovicah stric Chairemon in obe hčerki pokojnega Kopresa.

Listina o prevzemu poročstva (št. 106) je preveč poškodovana (manjkata dve tretjini), da bi mogli o njej kaj več povedati.

Še več kakor našteje pogodbe nam o življenju srednjeegiptovskega kmeta povedo vloge, s katerimi se je v različnih težavah obračal na oblastva in jih prosil pomoči. Takih zadev je bilo precej.

Izidorjeva listinska zbirka nam daje predvsem poučno sliko o tem, kako so egiptovski mali in srednji kmetje občutili sistem opravljanja uradnih funkcij po načelu liturgij, na katerem je slonela rimska uprava v Egiptu.

Liturgijske obveznosti so podeželsko prebivalstvo hudo obremenjevale. Avrelija Izidorja je v dvajsetih letih od leta 298/99 do 319/19 zadelo kar enajst liturgij, to se pravi, povprečno vsako drugo leto ena. Najprej je bil *kephalaïotes*, vodja oddelka delavcev, ki so morali nekaj prenašati ali pa opravljati tlako. Drugič je bil čuvaj nad posejanimi polji (*pediophylax*); dvakrat je moral zbirati davčne dajatve (med njimi enkrat meso), enkrat je bil predstojnik domače vasi (*χωρίάρχης*),²⁸ dvakrat predstojnik žitnih skladišč (*sitologos*), enkrat je imel zbirati pleve, enkrat je bil *tesserarios* v svoji občini, dveh nadaljnjih funkcij pa ni mogoče določiti.

Liturgijska obremenitev je bila huda zlasti zato, ker je tak zavezanec jamčil za uspešno opravljanje poverjene funkcije. Ko se Avrelij Izidor brani nove funkcije zbiralca plev (št. 68), omenja, da ga štirje nasprotniki, med katerimi je tudi vaški tajnik (*γραμματεὺς*), hočejo z novo obremenitvijo gospodarsko pogubiti, potem ko so od prejšnjega zavezanca najbrž denarno podkupljeni. V istem spisu, naslovljenem na predstojnika novega okraja (*praepositus pagi*), trdi, da njegovi nasprotniki varujejo trinajst svojih varovancev bremen. Zato so bili (že prej) njemu naložili funkcijo sitologa, da bi bil odgovoren za primanjkljaje od nerodovitne zemlje in da bi tako gospodarsko propadel. Nato potoži, da je na njegovo ime vpisanih 140 arur, od katerih daje fiskusu ne ravno malo, čeprav je dobršen del zemlje nerodovit.²⁹ Kulturnozgodovinsko zanimiv je uvodni stavek (v. 6 s.): »Zakoni prepovedujejo ukrepe, ki naj nas, srednje ljudi, uničijo in poženejo v beg.« Izidorjev poziv oblastvu ima očitno namen pokazati, da je bil njegov položaj zares težak. Pobeg z zemljišča, zlasti zaradi prevelikih javnih bremen obravnava rimska postklasična cesarska zakonodaja v zvezi s položajem kolonov.³⁰

²⁸ O komarhu prim. Wilcken, Grundzüge, str. 84; Fr. Preisigke, članek s. v. v RE, 21. Halbband, st. 1129—1181. Prim. tudi v naši zbirki št. 125; 129 s. — V rimski cesarski dobi, od 3. stoletja naprej nastopata redno vsaj po dva komarha. V tem času komarhi izvršujejo zaporna povelja, pobirajo davke in o tem izdajajo potrdila, skrbijo za vaška zemljišča, ki jih tudi oddajajo v zakup, in stavijo predloge za postavitve novih liturgijskih funkcionarjev.

²⁹ V fragmentarno ohranjenem papiru št. 138 se pritožuje star mož, čigar ime ni ohranjeno, da sta ga komarha vasi Karanis obremenila z neko liturgijo, čeprav že njegova sinova opravljata liturgijo sitologov in pobiranja davkov.

³⁰ C. Th. 5, 9 ss. C. Iust. 11, 48 (49) ss.

Liturgijskih obveznosti je bilo sčasoma toliko, da so si zavezanci pogosto poiskali namestnike, ki so za dogovorjeno plačilo namesto njih opravljali ustrezne dolžnosti. O takem namestovanju pričajo štirje pápiri Izidorjeve zbirke.

Zdi se, da je vsaka mestna četrt (*ἔμφορον*) morala oskrbeti neke z mečem oborožene služitelje, ki so se imenovali *symmachoi*. Izidorjev brat Heron l. 296 obeta (št. 80), da bo namesto obveznika, čigar ime ni ohranjeno, ki pa je iz iste mestne četrti, opravljal to dolžnost. S stipulacijo potrjuje pravemu obvezniku, da bo službo opravljal brez graje (*ἀμύπτως*) in da svojega mesta ne bo prej zapustil, preden ne bo pravilno razrešen svoje dolžnosti. Za svoje namestovanje je že prejel tri talente srebra in meč. Da bo te obveznosti res izpolnjeval, jamči zanj kot porok Aurelios Dios, ki tudi stanuje v isti mestni četrti.

Na pápiru št. 81 (iz l. 297) je ohranjena pogodba v korist tretjemu. Vas Karanis je Izidorjevemu bratu, Aurelios Perās po imenu, naložila delo izven domače nome (*ἀποδήμιος*) pri kopanju prekopa, t. i. »Trajanove reke«. Ker je Peras preobložen z delom na svoji kmetiji, je brat Izidor sklenil z Avrelijem Polionom pogodbo, da bo le-ta brez graje opravil predpisano delo. Izidor mu bo za dva meseca plačal 2 talenta srebra in dajal običajna živila. Dva meseca se štejeta od dneva, ko bo namestnik odšel iz Arsinoitske nome. Če se delo podaljša, plača Izidor namestniku za vsak nadaljnji dan po 200 drahem. En talent srebra mu Izidor takoj izplača, drugi talent pa v mesecu Pauni. Dogovor je bil potrjen s stipulacijo.

Tretji pápirus (št. 82) vsebuje pogodbo, ki sta jo sklenila (l. 318) Izidor in Avrelij Ptolemaios, za katerega nastopa kot zastopnik njegov brat Papeís. Obe stranki zamenjujeta liturgiji, ki bi jih morali opravljati za svojo vas.

Končno (št. 123) potrjuje l. 317 Izidorju mati Avrelija Tanouphis, da je od njega prejela »najemnino« (*μισθός*, v. 5), ki jo je njen sin zaslužil, ko je opravljal namesto Izidorja neko liturgijo, ki ni natančneje označena.

Kako so določali liturgijske funkcionarje, nam vsaj za nomarhe pokaže pápirus št. 125. Aktivna nomarha vasi Karanis predlagata, naj *praepositus pagi* za prihodnje leto postavi za nomarha Avrelija Izidorja in nekega Ptolemeja. Svoj predlog utemeljujeta s tem, da sta oba predlagana premožna in primerna (*ἐδπόρουν; καὶ πτηδίωνς*) in da bosta »poverjeno jima skrb« (*ἐχρηστίσαν ἑντοῖς φροντίδα*; v. 9 s.) »dobro in zvesto« opravljala (*ἐπιτελοῦντας... ὁγῶς καὶ ἐπιστῶς*; vv. 9, 11). Predlagatelj prevzemeta za svoj predlog polno odgovornost (v. 5 s.: *τῷ ἰδίῳ ἡμῶν κινδύνῳ*). Naj opozorimo na paralelo iz rimskega prava, da so po Dioklecijanovem reskriptu C 5, 75, 5 (najbrž iz l. 294) mestni magistrati (*magistratus municipales*) mogli biti toženi z *actio tutelae subsidiaria* za povračilo škode, če so imenovali neplačevitega varuha (prim. tudi Ulpijan D. 27, 8, 1 pr). V tem reskriptu pripisuje Dioklecijan uvedbo načela take subsidiarne odgovornosti nekemu senatovemu sklepu iz Trajanove dobe.

Med pápiri Avrelija Izidorja je tudi vloga (št. 73), ki jo je kot vaški *tesserarius* skupno z drugim vaškim funkcionarjem, s kvadrarijem Aurelios Palemon po imenu, naslovil naravnost na prefekta v Aleksandriji. Vlogo začenjata: »Mi, ki smo mali kmetje, mnogo trpimo zaradi Theodora, ki je *praepositus pagi*, in zaradi (domačih) vaških predstojnikov.« Očitata jim tiraniziranje in hudobnost. Vloga podrobno našteva primere, ko so v lastno korist zlorabili svojo oblast. Obenem z okrajnim predstojnikom (*praepositus pagi*) sta nomarha samovoljno pobrala nad 300 talentov davščin. Ker nihče ne ve, kam je šel ta denar, Izidor in Palemon zahtevata, da se to dožene in da se krivci kaznujejo. Dalje sta porabila zase 56 talentov, ki so jih dobili iz prodaje kož, kamele in konja ter nekega žita. *Praepositus pagi* si je za svoj dom pridržal dve oslici, ki jih je občina bila kupila za 40 talentov srebra; od teh je eno prodal nazaj občini za 27 talentov srebra. Dalje je vas oškodoval, s tem da si je prilastil 30 ovac in 47 talentov srebra. Samovoljno je tudi uporabljal občinske osle za to, da je dal prepeljati svoj letni pridelek fižola k sebi na dom.

Svojo vlogo sta pritožitelja skrbno pripravljala. Na dveh pápirih št. 71—72) je namreč zbrano gradivo. V zbirki sami ni žal ničesar povedano, ali in kakšen uspeh je imela ta vloga. Zdi se, da sta pritožitelja izročila vlogo prefektu, ko je prišel v njihov okraj.

Osebnost pritožbo (št. 69) je l. 310 naslovil na stratega domačega arsi-noitskega okraja. Njegov nasprotnik Acotas, čigar uradni položaj ni naveden, je zahteval od Izidorja tri grame zlata in osem gramov srebra kot dajatev za neko tuje zemljišče, ki ga pritožitelj ni imel v zakupu in ga tudi ni obdeloval, pač ga Acotas uživa sam. Izidor poudarja, da je plačal v zlatu in v srebru in vse ostale fiskusu pripadajoče davščine od svojih 140 arur. Apelira na stratega, da naj ne pusti nekaznovanega takega nasilja, kajti drugače »noben mož malega premoženja (*ὀβολὸς τῶν μετρίων* v. 26 s.) ne bo imel obstanka«.

Avrelij Izidor je imel precej sporov s svojimi sovaščani. Leta 299 so mu trije sovražni sosedje zažgali žito, ki ga je pridelal na svojih enajstih arurah. Zločin je prijavil najprej strategu (št. 65), ki je takoj naročil podrejenemu varnostnemu organu, da si je pogorišče ogledal. Njegovo poročilo o pogorišču je ohranjeno na posebnem pápiru; pri svojem ogledu je o požigu zaslišal tudi dva vaščana (št. 124). Zaradi požara je Izidor nato naslovil vsaj dve vlogi (št. 66; 67) na prefekta v Aleksandriji in mu javil imena krivcev.

Zaradi nočnih tatov se je Avrelij Izidor dvakrat pritoževal. V pápiru št. 141 toži, da je neki Apynchis skupaj s svojo sužnjo ponoči vlomil v njegovo poslopje in od tam odnesel med drugim precej žita. Ko je Izidor hotel tatova prijeti, sta ga še napadla. — V pápiru št. 142 Izidor skupno z bratom Ammonijem javlja oblastvu, da so ju neznani tatovi okradli.

Leta 316 je javil (št. 75) okrajnemu predstojniku (*praepositus pagi*), da je prejšnjega dne udrlo šest pijanih vaščanov v njegovo hišo. Takole sam pravi: »Medtem ko imam največ zemlje (sc. med vaščani) in me popolnoma zaposluje obdelovanje zemlje ter nimam nobenih zvez v vasi, ampak živim samotarsko zase, so — ne vem, zakaj — včeraj v opoldanskih

urah, ko sem bil jaz na polju, vdrli (slede imena 6 vaščanov) (ki so) iz iste vasi, ki nimajo ničesar (terjati) od mene, in ki so bili od obilnega vina pijani in objestni zaradi svojega bogastva» (vv. 3—10). Nasilni vaščani so vlomili vrata in odnesli vse, kar jim je prišlo pod roke. Pregnal jih je končno krik domačih žensk, ki so klicale na pomoč. — Izidor prosi, naj da krivce pripeljati predse, da bodo kaznovani po zakonih in bo on imel pred njimi mir.

Posebne težave je imel Avrelij Izidor s sosedi, ki niso dovolj pazili na svojo živino, tako da je popasla njegovo polje. V obravnavani zbirki najdemo troje njegovih vlog (št. 78; 79; 140), četrta pa je objavljena v zbirki *Merton Papyri* pod št. 92.

Pápirus št. 140, ki je močno poškodovan, vsebuje vlogo Izidorja (ali enega njegovih bratov) iz l. 323, ki okrajnemu načelniku javlja, da so na Izidorjevi njivi neke tuje krave popasle žito in napravile škodo.

V drugi vlogi (št. 79), naslovljeni na arsinoitskega logista (*logistes* ali *curator civitatis*),³¹ trdi Izidor, da je neki Melas (oz. njegovi ovčarji) popasel eno aruro njegovega polja. Obenem omenja, da je pri istem oblastvu Melas že vložil podobno obtožbo zoper Izidorja. S svojo tožbo hoče Izidor očitvidno vnaprej izpodbiti nasprotnikovo. Zato prosi, naj ga *logistes* varuje nasilja in zagotovi pravico »vse po zakonih« (*παντα κατὰ τοὺς νόμους*, v. 15 s.).

Pravno najbolj zanimiva je vloga iz leta 324 (št. 78), ki jo je naslovil na okrajnega načelnika. Izidor je medtem že tako opešal, da je mogel od svojih 80 arur zemlje obsejati s pšenico le še sedem, in to z velikim trdom (*μετὰ πολλῶν καμάτων*, v. 11). Razumljiva je njegova velika žalost zaradi popašnje in zahteva, da naj *praepositus pagi* krivce — v Merton-skem pápiru (št. 92) so imenoma navedeni — kaznuje in naj ukrene vse, kar je primerno po zakonih, tako da pritožitelj ne bo nazadnje moral še bežati pred njihovim maščevanjem.

V tej svoji vlogi se Avrelij Izidor sklicuje na obstoječe odredbe (*νόματα*, v. 5) glede kaznovanja popašnje. Živali zalotene, da uničujejo posevke, se zasežejo in prodajo na javni dražbi. Izkupiček pripade krajevni občinski blagajni. Oškodovani zemljiški lastnik sme terjati odškodnino, najbrž od bivšega lastnika živine; po Merton-skem pápiru pa sme oškodovani zemljiški lastnik zahtevati svoj delež pri izkupičku od zasežene in prodane živine (v. 5—8). To pravno pravilo je očitvidno del partikularnega, v Egiptu veljajočega prava; rimskopravni viri ga nimajo.

O dveh civilnopravnih sporih, ki jih je Izidor imel s sovaščani, poročata pápira št. 74 in 76.

L. 315 se je Izidor obrnil s prošnjo na provincialnega namestnika (*ἡγεμόν*) v novi provinci *Aegyptus Herculia* (št. 74) v naslednji zadevi: Od dveh bratov, ki sta se imenovala Kastor in Ammonianus, je Izidor vzel v polovični zakup 25 arur (skoro 7 ha) zemlje. Sam je dobavil po-

³¹ *Logistēs* (latinsko *curator civitatis*) je po l. 288 prevzel policijske naloge prejšnjega stratega za nomo, oz. za okraj (*pagus*). Med drugimi posli je upravljal mestno blagajno, nadziral trgovino in obrt, skrbel za liturgije, za redni dovoz živil ipd. — Prim. Wilcken, *Grundzüge*, str. 80; Fr. Preisigke, članek *Logistēs*, RE, 25. Halbband, st. 1020 s.

trebno pšenico, ječmen in fižol, plačal najemnino za vole za oranje ter plačal najete delavce. Ker sta sopogodbenika ob žetvi pobrala ves pridelek, naj provincialni namestnik odredi, da sopogodbenika pod oblastveno kontrolo povrneta vse, kar je bil izdal.

Tokrat najdemo v četrtem pripisu (v. 22 ss.) dostavljeno odredbo najbrž provincialnega namestnika, da bo *exactor* (v pápiru Merton, št. 92: *strategós*) zaslišal Izidorja vpričo nasprotnika in nato odredil, kar zahteva »pravična beseda« (ὅπερ ὁ δίκαιος λόγος ἀπαιτεῖ, v. 23).

Čez tri leta (l. 318) je imel Izidor nov spor (št. 76) z istima vaščanoma. Ko sta bila v stiski, jima je posodil 32 artab pšenice in 18 artab fižola. Dolžnika sta to potrdila z zadolžnico in mu za svoj dolg zastavila tri vole, in sicer tako, da so voli ostali še naprej v njuni posesti, torej kot hipoteko. Njun svak Tomis se je s posebno listino zavezal, da bo upnik zastavljene vole dobil, če dolg do dogovorjenega dne ne bo plačan. Ko je kmalu nato Kastor umrl, je brat Ammonianos pobegnil, da bi se tako izognil zahtevam upnikov. Svak Tomis in njegov brat Demetrios sta se polastila zapuščene imovine: osmih govedi, poslopij in ostalih predmetov. Izidorju pa nočeta vrniti posojenega žita in mu tudi ne izročita zastavljenih volov. Zato prosi, da mu oblast pomaga, da bo dobil ali žito nazaj ali pa tri vole. — Vlogo je Izidor poslal najprej provincialnemu namestniku, ki je nato v pripisu odredil, naj okrajni načelnik (*praepositus pagi*) zadevo preišče in zagotovi Izidorju ustrezno pomoč. Zanimivo je, da je prepis te rešitve Izidor (ne pa oblastvo) predložil okrajnemu načelniku s prošnjo, da naj pokliče in obdrži oba toženca pri sodišču, dokler zadeva ne bo rešena.

Za splošne pravne razmere so značilne vloge dveh sirot, deklic Thasion in Kyrillous po imenu, ki sta se za ohranitev očetove zapuščine morali pravdati z grabežljivo mačeho in s pohlepnim stricem in varuhom Hairemonom. Sicer smo deklici in njunega strica in varuha Hairemona že omenili pri poravnavi glede obdelovanja dveh arur zemlje (št. 104).

Ko je deklica ma zgodaj umrla mati, se je njun oče Kopres vnovič oženil. Kmalu nato, najbrž l. 283 je tudi sam umrl. L. 296 sta deklici naslovili dve vlogi na beneficiarja arsinoitske nome. Bilo je to takrat, ko je bil gospodar v Egiptu upornik *Lucius Domitius Domitianus*. Le-ta je najbrž poveril starejšim svojim častnikom v posameznih nomah nadzorstvo nad vojaškimi in civilnimi zadevami; tak funkcionar se je imenoval beneficiarius. Kot varuh (κύριος) obeh deklic nastopa njun ujec Ammonius, pri katerem sta našli drugi dom.

V svoji prvi vlogi (št. 62), naslovljeni na pristojnega beneficiarja, govorita o sporih z mačeho. Ko je oče umiral, sta jo deklici vprašali vpričo očeta, ali je oče njej ali komu drugemu kaj dolžan. Takrat je mačeha izjavila, da ničesar. Po očetovi smrti pa je ta ženska — besedilo jo naenkrat imenuje ἡ παραγκιστος γυνή »izmed vseh najzlobnejša ženska« (v. 12) — najprej napeljala svojega očeta, da si je od pokojnikove črede prilastil 27 ovac (iz pápira št. 64 izvemo, da je bilo v očetovi zapuščini 61 ovac). Nato je začela trditi, da ji je pokojni mož ostal dolžan celo mino zlata. Ker tega ni mogla s pričami dokazati, je skušala dokazati z neko

listino, da ji je pokojnik zastavil polovico svoje sužnje kot nadomestilo za njeno doto, ki jo je bil dobil v last. Hčerki trdita, da mačeha tega nikoli ne bo mogla dokazati. Pri tem omenjata neko očitno egiptovsko partikularno pravno pravilo. Po zakonih (*νόμος*, v. 20) namreč mora dota, o kateri je bila napravljena listina, biti ocenjena po zlatarju in po krojaču. Zato hčerki prosita, naj beneficiarij naloži mačehi, da predloži ustrezne dokumente, da bosta mogli preveriti njihovo pristnost v javnih arhivih in nato mogli odgovoriti na mačehine zahteve. Svojo vlogo zaključujeta s stavkom: »Kajti ni ravno malo bremen, javnih in zasebnih, ki jih nosiva sedaj in ki sva jih že izpolnili na račun (pokojnega) očeta zaradi zelo velike površine javne in zasebne zemlje, ki je nanj zapisana.« — Kakor pri večini drugih pritožb, tudi tu ni povedano, kako je bila zadeva končno rešena.

Siroti sta imeli hude spore tudi z očetovim bratom Hairemonom, ki je bil očitno po zakonu varuh obeh sirot. Zoper njega je naslovila obtožbo na pristojnega beneficiarija najprej l. 296 starejša deklica Avrelia Thaeis (št. 63). L. 298, ko je bil gospodar v Egiptu zopet Dioklecijan, sta se pa obe sestri obrnili na arsinoitskega stratega.

Nečakinji trdita, da si je Hairemon prilastil vso zapuščino njunega očeta (št. 63, v. 17; št. 64, v. 5 s.). Nehote se vprašamo, kako sta mogli deklici v svoji vlogi glede mačehinih zahtev (št. 62) trditi, da od obsežne očetove zemlje plačujeta velike davščine (v. 28—30). Morda je bila resnica nekje v sredi. Gotovo pa je, da je bilo na splošno slabo poskrbljeno za varstvo sirot. V svoji vlogi omenja Avrelia Thaeis, da je prejšnji beneficiarij že dvakrat ukazal Hairemonu, naj nečakinjama vrne očetovo zapuščino, toda stric se za to ni zmenil (63). Avrelia Thaeis je uveljavljala svoje pravice, brž ko je postala polnoletna (št. 63, v. 14 s.: *ἐν ἡλικίᾳ γενομένη*). V isti vlogi pripoveduje tudi, da so jo prejšnjega dne stričeva žena in njene hčere surovo napadle, jo pretepale in lasale, ji raztrgale obleko in jo vrgle na tla, dokler je nista rešila dva občinska funkcionarja. Verjetno je bila vzbudila njihovo nevoljo s tem, da je uveljavljala zahteve po vrnitvi očetove zapuščine.

Najbrž je njena vloga imela toliko uspeha, da je Hairemon l. 296 prepustil obema nečakinjama za 13 let v izkoriščanje dve aruri žitnega polja, katere je imel prej v solastnini z njunim očetom (št. 104) in jih je po bratovi smrti 13 let obdeloval zase, pri čemer je poravnaval vse davščine, za kar bosta poslej skrbeli nečakinji. Pozneje naj bi se zemljišče razdelilo: eno aruro bi dobil Hairemon, drugo aruro pa Kopresovi hčerki. Iz tega bi sklepali, da si je Hairemon od bratovih zemljišč obdržal morda samo omenjeni dve aruri in da deklici s svojim tarnanjem nekoliko pretiravata.

Iz naslednje vloge obeh deklic (št. 64), ki sta jo naslovili na arsinoitskega stratega (najbrž leta 298), izvemo, da je stric Hairemon še vedno imel v svoji posesti premoženje njunega pokojnega očeta. Na koncu svoje vloge naštevata, kaj je obsegalo: 61 ovac, 40 koz, ročni mlin, 3 talente srebra, 2 artab pšenice, sužnja in sužnjo, ki jo je medtem stric že prodal. Sestri omenjata, da je že prej vaško oblastvo (*προϊστοσύνη* της

κώμης, v. 10) ukazalo Hairemonu, da mora zapuščino vrniti hčeram, toda on tega ni storil. Zanimivo je, da hčeri nista zadovoljni s tem, da jima je stric izročil žitno polje, ki je državna last (σιτικάς δημοσίας ἀροῦρας, v. 7 s.); kajti trdita, da kot ženski ne zmoreta davščin od tega zemljišča. — Žal, tudi tu ni povedano, kako je bila zadeva rešena.

Na pápiru št. 77 nam je ohranjen spis glede drugih dveh sirot. Avrelija Tales, ki je bila najbrž žena našega Avrelija Izidorja, se l. 320 obrača na pristojnega okrajnega načelnika s prošnjo, da se zavzame za njeni nečakinji, ki sta jima umrla oče in mati. Ker je njun oče imel tri brate, so le-ti sedaj varuhi omenjenih sirot. Svoje varuške dolžnosti pa slabo opravljajo. Na zemljiščih sirot so pospravili samo del žetve, hkrati so iz zapečatenih prostorov raznesli različno orodje. Pritožiteljica našteva, kaj vse je pokojni svak zapustil: poleg zemljišč še šest krav, dva osla, dve žrebeti. Ker sama ni s svojim posredovanjem pri varuhih ničesar opravila, prosi, naj jim oblastvo naloži, da bodo sestavili inventar zapuščinske imovine ter skrbno obdelovali polje, da sirote ne bodo trpele škode. Obenem pa tudi prosi, naj ukrenejo vse potrebno, da varuhi ne bodo še nje ogrožali.

V.

Ko smo bežno pregledali vsebino pápirov iz zbirke Avrelija Izidorja, lahko ugotovimo, da nam zbirka nudi prav zanimivo sliko pravnih in gospodarskih razmer v Egiptu iz zadnjih let Dioklecijanove vlade.

Ta slika ni zaokrožena. Popolnoma pogrešamo podatkov osebnopravnega značaja. Razen imen mladega sinčka, navedenega v davčni prijavi (št. 8), in žene, ki se poteguje za svoji osiroteli nečakinji (št. 77), ne izvemo o Izidorjevi družini ničesar.

O njegovem državljanstvu prav tako ni ničesar povedanega, samo po njegovem prvem imenu *Aurelios* sklepamo, da je bil rimski državljan. Zanimivo je, da se v nobenem pápiru te zbirke ne omenja ne rimska država, ne rimsko pravo. To je tem bolj čudno, kajti stranke se v obrambo svojih pravic v svojih vlogah večkrat sklicujejo na obstoječe zakone (νόμοι)¹ ali pa prosijo, da oblastvo ukrene to, kar je v skladu z zakoni (τὰ τοῖς νόμοις ἀκόλουθα).² Pogosto skušajo pridobiti naklonjenost oblastnika, do katerega se obračajo, s tem da se v začetku ali na koncu sklicujejo na njegovo pripravljenost, pomagati 'vsem, zlasti malim ljudem, ki

¹ Zbirka, št. 62, 60 (ocenitev dote [prim. W e n g e r, Quellen, str. 469 sl]); 63, 7 (sirota zahteva »varstvo po zakonu«); 68, 4 ss. (»zakoni branijo, da bi bili mali ljudje ruinirani in prisiljeni, da pobegnejo«); 69, 4 s., (»zakoni so pogosto izrekli, da nihče ne sme biti tlačen ali izkoriščan (?)«); 77, 19, 29 (»varuštvo po zakonu«; položaj sirot naj se uredi »po zakonih«); 79, 16 (stranka prosi za varstvo »po zakonih«); prim. tudi 74, 22 (*exactor* naj postopa po zakonih in naj ukrene, kar pravičnost terja); 75, 17, 20 (kaznovanje po zakonih).

² Zbirka, št. 75, 20 in 78, 17. Beseda ἀκόλουθα (= primerno) pomeni redni pravdni postopek, ki naj ga zaproseno oblastvo uvede (70, 9). Prislov ἀκολούθως pomeni, kar je ustrezno pismenemu dogovoru (76, 13, 19), uradni odredbi (58, 65), davčnemu predpisu (1, 11) ali ustrezno cesarskemu (»božanskemu«) ediktu (2, 6; 3, 5; 4, 5; 5, 4; 8, 5).

se dobro ponašajo (*τοῖς μετρίοις καὶ καλῶς ἐβ βιοῦντες*) (št. 74,) ali ga pohvalijo, kako preganja nezakonito ravnanje (št. 66, v. 3 s.) in kako mrzi pokvarjenost (*διὰ σῆς μωσοποιεῖας*) (št. 73 v. 6. s.). Če pomislimo na to, da Avrelij Izidor ni bil pismen, je pač verjetno, da je take izjave uvrstil v vloge najbrž pisar, ki je za nepismeno stranko napisal in najbrž tudi sestavil vlogo na oblastvo. Vkljub temu se v takih izvajanjih kolikor toliko izraža splošno mišljenje takratne dobe.

Glede razmerja preprostih Egipčanov do rimskega gospostva ne izvedemo ničesar. V vseh 145 pápirih se beseda Rimljan ali rimski nikoli ne najde. Ker si Dioklecijan skupno s svojimi socesarji lasti tudi božanski naslov, prefekt imenuje njegov dekret glede davkov kot *Θεῖον διάταγμα* (št. 1, vv. 8, 15). Stranka pa samo enkrat (št. 69, v. 22) označuje zakone kot *Θεοὶ νόμοι*. Pač pa prisegajo stranke pri sreči in zmagi cesarjev (*Τύχῃ Νίξῃ*) in tako izražajo, da mu pripoznavajo božansko čast.

Drugače se pa dogodki, ki so značilni za Dioklecijanovo vladavino in za njemu sledečo Konstantinovo, v pápirih prav nič ne omenjajo. Tako ne izvedemo ničesar o uvedbi maksimalnih cen, ne o Dioklecijanovem preganjanju krščanstva in Konstantinovi spravi z njim, ničesar o tem, kako je Dioklecijan potlačil upor v Egiptu in tudi ne o drugih velikih reformah, razen kolikor jih najdemo v Egiptu samem uresničene.

Za ženske nastopa po grškem pravu pred oblastvom redno njen *κύριος*, za ženo njen mož;³ videli smo pa, da ženska nastopa sama, če ima *ius liberorum*.⁴

Iz vseh navedb premoženja in iz dveh nadaljnjih inventarjev (št. 136; 137) vidimo, da je bilo v tedanjem Egiptu zelo malo sužnjev. Po drugi strani pa se vidi, da svobodni kmetje niso več smeli svoje zemlje poljubno zapustiti,⁵ to je že očiten korak k nastanku kolonata. Tako najdemo v obravnavani zbirki (št. 128) ohranjeno potrdilo, ki ga je dobil Avrelij Izidor kot *tesserarius* vasi Karanis od štirih funkcionarjev vasi Buto v Memfiški nomi, da so v vasi Karanis prijeli štiri ubežnike iz kraja Buto in da so jih odpeljali s seboj. V svojem potrdilu še pristavljajo, da nimajo nobenega zahtevka (*οὐδέναι λόγον ἔχομεν*, v. 11) ne zoper Izidorja, nedvomno kot funkcionarja, ne zoper vas Karanis. Ta dostavek nam postane razumljiv, če se spomnimo, da je po celi vrsti prednjeazijskih prav⁶ naselbina subsidiarno odgovarjala finančno, če krivca določenih zločinov (zlasti umora in ropa, pa tudi skrivanja beguncev) niso mogli najti.

Osebna varnost ni bila v Egiptu na splošno popolnoma zagotovljena. Vendar pa je značilno, da nekatere stranke na koncu svojih vlog prosijo

³ Št. 77, 2 (*διὰ ... ἀνδρός*).

⁴ Št. 93, 11; 112, 4; glej spredaj.

⁵ Wilcken, *Grundzüge*, str. 26 ss., 65, 324 s.; Schubart, *Einführung*, str. 265, 405.

⁶ Prim. V. Korošec, *Quelques remarques juridiques sur deux traités internationaux d'Alalah* (*Mélanges Henri Lévy-Bruhl*, Paris 1959, str. 171—178) str. 176.

oblastvo, naj poskrbi, da obtožitelj ne bo trpel zaradi maščevalnosti svojega nasprotnika.⁷

Mnogo več kakor za osebno pravo vsebujejo obravnavani pápiri za imovinsko pravo. Avrelij Izidor se večkrat izrečno imenuje »srednjega« človeka. Kot tak poudarja, da plačuje velike davščine in je hudo obremenjen z liturgijami; enake trditve s priokusom tihega ugovora proti prehudemu obdavčenju izrekajo tudi druge stranke v svojih vlogah. Čeprav nepismen, je izredno prožen v sklepanju različnih gospodarskih pravnih poslov. Po drugi strani je takoj na nogah, če misli, da se mu je zgodila kaka krivica ali da je utrpel škodo.

Skoro dve tisočletji pred našim Avrelijem Izidorjem je kmet, ki je obdeloval enako zemljo, bridko tožil nad različnimi težavami:⁸ »Črvi so pojedli polovico (žita), nilski konj drugo polovico. Mnogo miši je na polju, kobilice so se spustile (na polje); živina je popasla, vrabci so kradli (žito). Gorje kmetu! Ostanek, ki leži na skednju, so pokončali tatovi. Tedaj pristane na bregu pisar in izterjuje žetev. Uradniki nosijo palico in črnci (= Nubijci) palmove šibe. Pravijo: »Daj žito!« Če žita ni, pretepajo (kmeta). Zvežejo ga in vržejo v prekop in se čez glavo (zvrne) in utopi. Njegovo ženo zvežejo pred njim in vklenejo njegove otroke. Njegovi sosede se razbeže, da bi svoje žito spravili na varno.«

Če primerjamo s tem opisom življenje in gospodarstvo našega Avrelija Izidorja, najdemo sicer nekaj težav, ki so enake, liturgijska obremenitev je prinesla nova bremena, toda v celoti je bil Izidorjev položaj vendarle znatno ugodnejši, kakor je bil za njegovega prednika v času faraonov.

Z našim zares bežnim pregledom vsebina navidezno skromnega kmečkega arhiva nikakor ni v celoti izčrpana — za to bi bilo treba še tehtnih razprav. Upam pa, da ne pretiravam s trditvijo, da že v našem poročilu omenjeni pápiri prav nazorno in podrobno odkrivajo skrbi in težave malega kmeta iz Srednjega Egipta v tako burni Dioklecijanovi dobi. Avrelij Izidor, ki se tako rad označuje za srednjega, ali celo malega človeka, je brez dvoma značilen predstavnik svojega naroda, njegovih gospodarskih, socialnih in pravnih razmer. Naj bi navzoči članek vzbudil in navdušil za papirološka raziskovanja prvega jugoslovanskega papirologa!

Hkrati želim, da bi moj članek bil skromen izraz mojega iskrenega spoštovanja za veliko življenjsko delo našega tako zaslužnega slovenskega in jugoslovanskega zgodovinarja, akademika, profesorja dr. Milka Kosa ob njegovi sedemdesetletnici. Ad multos, plurimos annos!

Rokopis oddan uredništvu oktobra 1962.

⁷ Zbirka, št. 63; 75; 77, 26 s.; 78, 17 s. (»da ne bom moral zaradi njih pobegniti«); 79, 14 s.

⁸ Za nemški prevod besedila glej Ad. E r m a n, Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum. Neue Bearbeitung von H. R a n k e. Tübingen 1923, str. 532; H e r m a n K e e s, Kulturgeschichte des Alten Orients. Ägypten (Handbuch der Altertumswissenschaft), München 1933, str. 47.

Quelques traits caractéristiques de la vie villageoise en Egypte à l'époque de Dioclétien d'après les papyrus récemment publiés

Hommage à Milko Kos,
le grand médiéviste slovène,
septuagénaire

Le présent article a été écrit à propos de la publication magistrale de 146 papyrus grecs, provenant des archives d'un paysan égyptien, Aurélios Isidoros, vivant à l'époque de Dioclétien à la ville de Karanis (au Fayoum) (*The Archive of Aurelius Isidoros in the Egyptian Museum Cairo, and the University of Michigan. Edited by A. E. R. Boak and H. Ch. Youtie. Ann Arbor 1960*).

Désirant de présenter un aperçu sur cette édition récente, l'auteur profite de cette occasion pour signaler la grande importance que les papyrus gréco-égyptiens représentent comme sources de l'histoire de l'antiquité, soit de l'histoire générale, soit de celle de droit ou d'économie. Pour cette raison l'article résume dans ses chapitres II et III les données générales sur la fabrication des papyrus à l'usage d'écriture, sur divers groupes historiques des papyrus, ainsi que sur quelques traits caractéristiques de l'administration de l'Egypte sous la domination romaine jusqu' à Dioclétien.

Quant à la collection d'Aurélios Isidoros, elle contient surtout des documents concernant le droit privé.

Mais il y a aussi quelques papyrus qui ont conservé des données remarquables pour l'histoire d'économie. Quelques-uns se rapportent à l'imposition de l'impôt foncier. Ainsi le papyrus n° 1 comprend un tel édit d'Aristius Optatus, préfet d'Egypte, remontant à un édit impérial sur la procédure à observer. Plusieurs papyrus concernent les déclarations des contribuables sur leurs biens-fonds ou sur leurs oliviers.

Parmi les papyrus qui nous informent sur la vie privée des paysans égyptiens à l'époque dioclétienne on rencontre dix contrats de vente (tous formulés *ex latere venditoris*; pas une seule vente d'esclaves!) cinq contrats de prêt à intérêt, six contrats de ferme, une caution, deux partages de succession. Dans 39 documents on trouve la clause de stipulation.

Plusieurs papyrus illustrent l'usage de «liturgies», c'est-à-dire des obligations des citoyens aisés de se charger de certaines fonctions publiques et d'en assumer les frais. D'autres documents nous permettent d'observer la lutte de deux orphelines pour leurs biens paternels, contre une marâtre avide et un oncle âpre au gain. On apprend aussi qu' à la campagne la sureté générale était parfois assez faible.

Tandis que ces papyrus nous donnent une idée assez claire des conditions économiques, ils ne nous révèlent presque rien sur les relations familiales. On rencontre des femmes qui font valoir comme leur privilège de *ius liberorum*, mais on n'apprend rien sur le droit de mariage.